

OSMANLIDA DEĞİŞİM ÇABALARI VE MEHMET SADIK RIFAT PAŞA

Rahime Hülya ÖZTÜRK *

Öz

Osmanlı Devleti'nde 16. Yüzyıldan itibaren yaşanan gelişmeler ve devletin eski ihtişamını kaybetmeye başlaması gerek sosyal ve askeri yapıda gerekse iktisadi yapıda pek çok değişimi beraberinde getirmiştir. Yaşanan olumsuz gelişmelerin önlenmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması ise devletin iktisadi hayata bakış açısında geniş çaplı değişiklikleri içeren bir iktisat politikasının varlığını gerektirmektedir. Devletin dağılmasını önlemek isteyen aynı zamanda iktisadi gelişmeyi sağlayarak eski güçlü devlet yapısını sürdürmek isteyen devlet adamları devletin bütünlüğünü sağlayacak alternatif bir politika olarak kameralizm ile tanışmışlardır. Viyana Büyükelçisi Sadık Rıfat Paşa, Avrupa'da yaşanan gelişmeleri Bab-ı Ali'ye aktarmada ve Tanzimat esaslarının belirlenmesinde etkili olmuştur. Bu makalenin birinci bölümünde kameralizmin temel ilkeleri ortaya konmaya çalışılmış, uygulandıkları ülkelerde ortaya çıkan sonuçlar tartışılmıştır. İkinci bölümde Avusturya Başbakanı Metternich'in kameralizme bakış açısı değerlendirilmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise kameralizm politikalarını Osmanlı devletiyle tanıştıran Avusturya büyükelçisi Sadık Rıfat Paşa'nın görüşleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Sadık Rıfat Paşa, Kameralizm, Metternich, Tanzimat Fermanı

*Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, hulyaozturk@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1396-9737

The Efforts of Change in Ottoman Empire and Mehmet Sadık Rifat Pasha

Abstract

Developments in the Ottoman Empire since the 16th century and the loss of State's former glory brought about many changes in both the social, economic and military structure. Making the necessary arrangements to prevent negative developments requires the existence of an economic policy that includes wide changes in the State's view of economic life. Statesmen who wanted to prevent the disintegration of the state and also wanted to maintain the old strong state structure by providing economic development met with cameralism as an alternative policy that would ensure the integrity of the state. The ambassador of Vienna, Sadık Rifat Pasha, was influential in transferring the developments in Europe to Bab-ı Ali and determining the principles of Tanzimat. In the first part of this article, the basic principles of cameralism are tried to be put forward and the results of the countries they are applied to are discussed. In the second part, Austrian Prime Minister Metternich's perspective on cameralism is evaluated. In the third and last part, the views of the Austrian ambassador Sadık Rifat Pasha, who introduced the policies of cameralism to the Ottoman state, were discussed.

Keywords:

Keywords: Mehmet Sadık Rifat Pasha, Cameralism, Metternich, Tanzimat Reform.

1. Giriş

16. Yüzyıl Osmanlı Devleti için siyasi, askeri ve iktisadi alanda pek çok değişimin ortaya çıktığı ve kurumsal mekanizmalarda bir takım aksaklıkların görülmeye başlandığı bir dönem olmuştur. Devlet karşılaştığı sorunlarla mücadele edebilmek için çeşitli alternatifler geliştirmiştir (Demir, 2016). 16. Yüzyılın sonu ve 17. Yüzyıldan itibaren Osmanlı yöneticilerini endişelendiren en önemli konu, savaşlarda yaşanan başarısızlıklar ve askeri disiplinsizlikler olmuştur. Bu sorunla baş edebilmenin tek çaresi olarak da devletin eski güçlü dönemine dönmenin yollarının aranması gösterilmiştir (İpşirli, 1999). Bu endişe, yaşanan olumsuzlukların nedenlerinin

anlatıldığı layiha ve risaleler yazılmasına ve hükümdarların devlet adamlarından layiha ve risale yazmalarını talep etmelerine sebep olmuştur. Osmanlı toplumsal, siyasi ve iktisadi hayatında yaşanan bu olumsuzlukların nedenlerini açıklayan çözüm önerileri sunan layiha geleneği bu şekilde ortaya çıkmıştır (Demir, 2016). Dönem itibariyle pek çok layiha ve risale kaleme alınmıştır. Bunların içinde en dikkat çekici olanları belki de Mehmet Sadık Rıfat Paşa'nın Viyana'dan göndermiş olduklarıdır.

Mehmet Sadık Rıfat Paşa Tanzimat devrinin önemli düşünce adamlarından biridir. En önemli eseri Müntehabat-ı Asar, askeri, eğitim, maliye ve iktisadi konulara yer verir. Başarılı bir eğitim hayatı olan ve ailesinin nüfuzuyla birlikte Saray'la erken yaşlarda tanışan Sadık Rıfat Paşa pek çok önemli devlet görevinde bulunmuştur (Günay, 1992). Sadık Rıfat Paşa'nın Viyana büyükelçisi olarak görev yaptığı sırada edindiği tecrübeler, O'nun iktisat düşüncesinde önemli değişikliklere neden olmuştur. Sadık Rıfat Paşa'nın 1837 yılında Viyana'ya Büyükelçi olarak gönderilmesiyle birlikte Avusturya Başbakanı Prens Metternich ile dostluğu başlamıştır. Prens ile olan bu yakın ilişki sayesinde sık sık yapılan görüşmeler sonucunda Avrupa'nın siyasal durumu hakkında görüş ve düşünceleri yenilenmiştir. Bu sayede İstanbul'da edinmiş olduğu siyaset, devlet ve millet hakkında İstanbul'da edindiği kuramsal görüşlerini yeni etkili yargularla pekiştirmiştir (Şeref, 1978, Mardin, 1991). Sadık Rıfat Paşa Metternich ile yaptığı görüşmelerde önemli bulduğu idari, mali siyasi ve iktisadi konularda risaleler kaleme almış ve bu risaleler Bab-ı Ali'de itibar görmüştür (Pakalın, 1977). Bu risalelerden özellikle Avrupa'nın iktisadi, sosyal ve siyasi yapısını inceleyen 'Avrupa Ahvaline' başlığını taşıyan risale en dikkat çekici ve çarpıcı olanıdır.

Metternich ile Sadık Paşa arasında yapılan görüşmelerde, Metternich'in üzerinde durduğu konular, iç yönetimin düzenlenmesi, ülkenin güvenliği, vatandaşların hukuku gibi konular olmuştur.

Metternich özellikle iç siyasetini düzenlemeyen bir devletin sorunlarından kurtulamayacağı, gücünün sürekli olamayacağı konularına vurgu yapmıştır. Metternich Osmanlı devletinin Tanzimat fikrini benimsemiş ve uygulanması konusunda zihninde bir takım fikirler tasarlamıştır (Şeref, 1978). Metternich'in Tanzimat fikrini benimsemesinin nedeni aslında, çokuluslu bir yapıyı bir arada tutabilmek için bir takım hak ve özgürlüklerin genişletilmesi böylece farklı ulusların bir takım taleplerinin karşılanmasıyla birlikte devlete bağlılıklarının sürdürüleceği düşüncesidir.

Batı siyasal düşüncesinin Osmanlı devletine girişi kameralizm yoluyla gerçekleşmiştir. Kameralizm Batı'da 'aydın despotizmi' adı verilen görüşün siyasal teorisini oluşturmaktadır. Siyasal düşünce anlamında Batı tarzı bir anlayışı sistematik bir şekilde inceleyen ilk Osmanlı düşünürü Sadık Rifat Paşa'dır (Mardin, 1997). Kameralizm uygulamalarını Avusturya Büyükelçisi Sadık Rifat Paşa ve Londra Elçisi Mustafa Reşid Paşa Avrupa'da gözlemlemiş ve Avrupa'nın gelişmişliğinin temel dinamiğinin kameralizm olduğunu ifade etmişlerdir. 1839'da ilan edilen Tanzimat Ferman'ı ise kameralizmden büyük ölçüde ilham almıştır (Demir, 2016).

2. Kameralizmin Nitelikleri

Kameralizm asıl olarak bir iktisat politikasıdır. Ancak kameralizm politikasını etkin bir şekilde uygulamak için, siyasal ve sosyal alanda bazı düzenlemelere ihtiyaç duyulmaktadır. Özünde güçlü bir milli devletin varlığını isteyen iktisadi kameralizm, siyasi alanda bu güçlü devleti ayakta tutacak araçlarla donatılmıştır (Erdem, 2010). Almanca 'kamera' prensin hazinesinin muhafaza edildiği yer demektir. Prenslere ait emlakın ve gelirlerin idare siyasetine de kameralizm denir. Kameralizmin doğuşunda 17. Yüzyılda Almanya'nın ekonomik durumunun büyük etkisi olmuştur. Bu dönemde Almanya pek çok küçük devletten oluşmaktadır ve bu devletler arasında sürekli savaşlar meydana gelmektedir. Ekonomisi genel olarak tarıma dayalı olan Almanya sanayi bakımından diğer

Avrupa devletlerinden geri durumdadır. Kameralizm Alman devletlerinin ekonomik güçlüklerini ortadan kaldırmak amacıyla gereken elemanları yetiştirmek görevini üstlenmiştir (Koloğlu, 1963).

16.Yüzyılda hükümdar hazinesinin idaresi ile ilgili prensipleri öğreten kürsüler üniversitelerde kurulmaya başlanmıştır. Bu kürsülerde okutulan kameral bilimler devletin iç işleyişine yönelik ekonomik, sosyal, siyasal ve idari alanları düzenlemeye yönelik bir devlet bilgisi olmuştur (Sur, 1949). İlk başlarda kameralizm politik, teknik, hukuki ve ekonomik düşüncelerin birleşiminden oluşuyordu. Savaş' a (2007) göre kameralizm, Orta Çağ'ın sonlarına doğru politik, hukuki ve teknik birleşimlerden arınıp maliye ve ekonomiye gittikçe ağırlık vermeye başladı. Almanya ve Avusturya'da güçlü bir devleti kurmanın yolu ancak güçlü bir ordu ile dolayısıyla güçlü bir ekonomi ile mümkündü. Ekonomik ve mali gelişmeye bu denli ağırlık verilmesindeki bir diğer sebep ise o dönem içinde merkantilizmin uygulandığı Fransa ve İngiltere'de çok önemli olmasıydı.

Kameralistlere göre güçlü devlet, güçlü ve problemsiz bir orta sınıfa dayanan devlet anlamına gelmektedir. Devletin görevi halkın eğitimi, ticaretin kolaylaştırılması, halkı koruyarak üretici haline getirmek ve bu yolla elde edilen vergilerle yeni bir ordunun kurulması, bürokrasi ve devlet kurumlarının güçlendirilmesi olmuştur (Mardin, 1997). Kameralizm, devletin çıkarları ile bireyin çıkarlarının devamlı bir çatışma içinde olacağına inanmaktadır. Bu nedenle kameralist sistemde devlet daha otoriter bir niteliğe sahiptir. Alman kameralistler, devletin ekonomiye geniş bir şekilde müdahale etmesini, gümrük tarifelerinin ve vergilerin yoğun bir biçimde kullanılmasını, altın ve gümüşün yurt içinde biriktirmek suretiyle ulusal zenginliğin arttırılmasını istemişlerdir. Kameralizm, ticari yayılma ve dış ticaret konusunu merkantilistler kadar önemsemez. Kameralizmin temel hedefi ülke içerisindeki üretimin arttırılmasıdır. Kameralizm ile ilgili kitaplarda tarım teknolojisi,

otlatma, madencilik, ormanlar ve çeşitli imalat sanayi ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır (Savaş, 2007). Engels kameralizmi 'birbirine benzemeyen bir sürü şeyi bir araya getiren bir çorba' sözleriyle nitelendirmektedir (Hançerlioğlu, 1973). Kameralist politika uygulamalarını dönemin şartları içinde değerlendirmek gerekmektedir. Merkantilist politikaların hakim olduğu dönemde gerekli atılımı sağlayamayan Almanya ve Avusturya bu açığın kapatılmasını sağlayacak etkin politikaların daha otoriter bir devlet anlayışı çerçevesinde ele alınması gerektiğine inanmışlardır. Bu devletlerin çok uluslu yapısı da otoriter devlet anlayışını pekiştirmiştir.

3. Metternich ve Kameralizm

Kameralizm'in 1820'lerden sonra yeniden önem kazanması ekonomide devlete atfedilen görevleri gündeme getirmiştir. Metternich bu değişimi kabullenmiş görünmektedir. Sadık Rıfat Paşa ise tek belirleyici güç olan devletin faaliyet alanlarının yeniden gözden geçirilmesi, görev dağılımı ile bunların ortaya koyacağı problemler ile ilgilenmiştir (Sayar, 2009) Tanzimat olarak bilinen 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun esin kaynağı büyük ölçüde "Kameralizm"dir. Sadık Rıfat Paşa ve Mustafa Reşit Paşa'ya kameralizmin cazip gelmesinin belki de en önemli nedeni Osmanlı devleti gibi dağınık bir ülkeyi birleştirici bir izlenim vermiş olmasıydı (Mardin, 1997).

Metternich Avusturyası Fransız ihtilalinin getirdiği özgürlüklere, anayasal kurumlara, vatandaşlık bilincine ve geniş halk kitlelerinin siyasal katılımına karşı bir düzen anlamına gelmekteydi. İlginç olan ise aynı Metternich'in sanayi, tarım, ticaret, bankacılık ve ulaşım alanındaki yeniliklerin de öncüsü olmasıdır. Metternich vergi adaletsizliği, müsadere gibi uygulamalara sık rastlanıldığı, mülkiyet ve kazanç güvenliğinin bulunmadığı Avrupa'nın tam tersi bir yönetim modeli ortaya koymuştur. Adil ve kanuna dayanan bir yönetim modeliyle Avusturya İmparatorluğu modern bürokrasi yolunda

büyük değişimi Metternich döneminde geçirmiştir (Ortaylı, 1983). Metternich Balkanlardaki Rus yayılmasını İngiltere ile uyum içinde, Osmanlı devletinin mümkün olduğu ölçüde bütünlüğünü koruyarak sağlayacağını düşünmüştü. Osmanlı devleti 1815 Viyana düzenlemelerini getiren Avrupa'daki büyük kargaşanın dışında kalmıştı. Fransız devrimci düşünceleri İstanbul'u etkilememiş ancak Osmanlı egemenliği altındaki bazı Balkan halklarını etkilemişti (Tuncer, 2013). Osmanlı topraklarında yaşayan bazı Balkan halkları bu tarihten itibaren içten içe yönetime karşı tavır sergileyerek bağımsızlıklarını kazanacakları günün gelmesini bekliyorlardı.

Metternich' in hiçbir ulusçuluğa karşı en ufak sempatisi yoktu. Ona göre devletler monarkların kişisel topraklarıydı ve bundan farklı bir birleştirici ögeye ihtiyaçları yoktu. Metternich ülkesini Napolyon'dan kurtaran adam ve Avrupa'nın yeni kurucusu olarak büyük bir prestije sahipti. Bazı konularda da büyük devlet adamı niteliğine sahipti. Ancak, bu, ilkeleri katı ve etkisi çok geniş olan devlet adamı, bakış açısını çok daraltıcı ve uzun sürede yanılıcı bir entelektüel boşluğa sahipti (Sander, 1983).

Avusturya özellikle Polonya'daki çıkarları açısından Rusya'yı Balkanlardan uzak tutmayı, bu nedenle de Osmanlı devletini savunmayı amaçlıyordu. Böylece Avusturya İmparatorluğu Rusya'nın ve Osmanlı devletine karşı ayaklanan Balkanlar'daki Hristiyan toplulukların karşısında, Osmanlıların ise yanında yer almıştı (Tuncer, 2013). Metternich'in Yunan ulusalcılarının taleplerini şiddetle reddetmesi ve Rus Çarı'nı Balkanlar konusunda uyarmasının asıl amacı aslında Osmanlı devletinin dağılmasını engellemektir, zira böyle bir dağılmanın ardından Avrupa'da dengelerin değişmesi kaçınılmazdı. Yunanlılar, Sırlar, Karadağlılar bağımsızlık kazanırsa Macarlar, Polonyalılar ve Çekler de bu hareketten etkilenip, bağımsızlık talep edeceklerdi. Dolayısıyla bu bölgede güçlü bir Osmanlı devletinin varlığı Metternich tarafından tercih edilmekteydi. Metternich ulusalcılık akımlarının neden olabileceği sonuçları

öngörmüş olsa da önleyememiştir (Ortaylı, 2012). Metternich'in tüm çabalarına rağmen ne Avusturya İmparatorluğu ne de Osmanlı devleti parçalanmaktan kurtulabilmiştir.

Metternich'in izlediği Avrupa politikası Osmanlı devletinin bütünlüğü açısından Osmanlı devlet adamlarına çekici gelmiştir. Tanzimat'ın devlet adamlarıyla Metternich arasındaki güçlü ilişkinin temel nedeni aslında budur. Sadık Rıfat Paşa Metternich'in fikir ve telkinlerini bu nedenle benimsemiştir. 'İmparatorluk dış politikada güçlü olmak istiyorsa içte de düzeni sağlamalıdır' sözü Tanzimatçıların düsturu olmuştur. Adeta Metternich Sadık Rıfat Paşa'ya Tanzimatın planını çizmiştir. Ancak Tanzimatçı devlet adamları Osmanlı devletinin gerçekleriyle dış devlet adamlarının yorumlarını ve kendi görüşlerini tartarak hareket etmiştir (Ortaylı, 1983). Metternich'in düşüncelerinden etkilenen ve bazı yönlerini benimseyen Tanzimatçı devlet adamları, bu düşüncelerle kendi ülke gerçeklerini bir arada değerlendirerek sonuca ulaşmıştır. Dolayısıyla Tanzimat'ın ilan edilmesinde tüm detaylarıyla ele alınan ve üzerinde uzun bir süre düşünülen bir süreçten söz etmek mümkündür.

4. Sadık Rıfat Paşa'nın Görüşleri ve Kameralizm

Sadık Rıfat Paşa'nın düşünceleri ve Tanzimat Fermanı'nda yer alan görüşler, doğal haklar, yolsuzluğun önlenmesi, askerlik ve vergi düzenlemesinin ötesine geçerek Osmanlı devlet adamlarının düşünce dünyasındaki değişime de ışık tutmaktadır. Bu durum özellikle Sadık Rıfat Paşa'nın Avrupa Ahvaline Dair Risale'sinde açıkça görülmektedir. Paşa, Osmanlı devleti için bir takım standartlar ortaya koymuş ve Osmanlı idarecilerine gelişme ve kalkınmanın yolunu kendi ifade biçimiyle 'sivilizasyon' ile çizmiştir (Özgür, 2017). 19.yüzyılın başlarında ticari faaliyetlerin artmasına paralel bir şekilde Avrupa ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler gelişmiş İngiltere önemli ticaret ortaklarından biri olmuştur. 1838 yılı Osmanlı iktisat zihniyetinde önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. İngiltere ile imzalanan serbest ticaret anlaşması sonucu,

eski geleneksel iktisadi yapı yerini serbest ticarete bırakmaya başlamıştır (Demir, 2016). Osmanlı devletinin iktisadi çöküşünü ve Avrupa'nın mali kontrolü altına girmesini tamamen Balta Limanı anlaşmasının bir sonucu olarak göstermek doğru değildir. Osmanlı ekonomisinde sorunlar çok daha önce 18. Yüzyılın ikinci yarısında başlamış Viyana Kongresi'nin akabinde Avrupa pazarlarının İngiliz mallarına kapanması sonucunda Osmanlı devleti en iyi Pazar haline gelmiştir. Dış ticarete uygulanan %3 gibi düşük bir vergi İngilizlerin işini kolaylaştırmış, Osmanlı hammaddelerini üretim bölgelerinde ucuza almalarını sağlamıştır (Kütükoğlu, 2013). Ekonomik ve siyasal anlamda ortaya çıkan bu sorunlarla mücadele edebilmek için Sadık Rifat Paşa, kameralizmin, uygun nitelikler taşıdığını düşünmektedir. Çünkü özellikle Almanya ve Avusturya'da izlenen politikalar sayesinde, krallar ülkelerinde otorite tesis edebilmiş, milli bütünlüklerini sağlamışlardır (Mardin, 1997). Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı devleti'nin devlet adamları bu politika önerilerine hem ulusal yapıyı bir arada tutacak hem de iktisadi gelişmeyi sağlayacak bir çözüm önerisi gözüyle bakmışlardır.

Sadık Rifat Paşa, bir bilim adamı değil, devlet adamıdır. Dolayısıyla, Sadık Rifat Paşa, görüşlerini hiçbir zaman, kameralizm başlığı altında, teorik bir çerçeve içerisinde toplamamıştır. Sadık Rifat Paşa "kameralizm" in temel ilkelerini, ülkesinde uygulanmasını isteyen bir devlet adamıdır. O devlet adamı kimliği ile gözlemlerini aktarırken Avusturya modelini, Osmanlı devleti için, uygulanabilir en uygun model olarak görmüştür (Erdem, 2010). Sadık Rifat Paşa normatif dünyadan reele geçişte başarılı bir devlet adamıdır, önerilerini Tanzimat'tan önce dile getirdiği düşünüldüğünde Paşanın önemi daha da artmaktadır (Sayar, 2009). Modern iktisadi düşüncenin Osmanlı Devletinde yayılmasında serbest ticaret anlaşmasının önemi büyüktür. Osmanlı bürokratları da 19. Yüzyıl itibarıyla geleneksel iktisadi yapının mevcut sorunları çözmede yetersiz kaldığı, gelişme ve kalkınma için batı tarzı düşünce ve iktisat politikalarının uygulanması gerektiği yönünde fikir birliği

sağlamışlardır. III.Selim döneminden itibaren bu etki kendini pek çok alanda göstermiştir. II.Mahmud ise köklü değişiklikler uygulamış Tanzimat Fermanıyla birlikte Osmanlı Devleti'nde iktisadi, siyasi, idari, sosyal ve hukuki alanda artık Batı düşünce sisteminin benimsendiğini göstermiştir (Demir, 2016). Ortaya çıkan tüm bu köklü değişimler devletin güç kaybederek parçalanması sürecinin önünde bir set oluşturmayı amaçlamaktadır.

Sadık Rıfat Paşa Avrupa ülkelerindeki gelişmeye benzer bir ivme kazanmak için köklü iktisat politikalarına ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Bu politikaların en başında ülkenin kalabalık bir nüfusa sahip olması gelmektedir. Devlet nüfus artışı sağlamak için gerekli önlemleri almalıdır. Sadık Paşa Osmanlı devletinin bir tarım ülkesi olduğunu ve tarımsal üretimde verim artışı sağlanabilmesi için yurtdışından gerekli makinelerin ve alanında uzman teknisyenlerin ülkeye getirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Paşa'nın üzerinde durduğu önemli konulardan biri de yolların düzeltilmesi, demiryollarının Osmanlı devleti için büyük önem arzettiğidir (Sayar, 2009). Sadık Rıfat Paşa Avrupa'da şahit olduğu teknik ilerlemenin üretimin arttırılması ve sanayileşmenin gerçekleştirilmesinde önemli ve gerekli bir koşul olduğunu ifade etmektedir.

19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı devletinde Reşit Paşa gibi devletin serbest ticaret ve piyasa ekonomisinin altyapısını oluşturmaktan başka ekonomide önemli bir rolü bulunmaması gerektiğini savunan yöneticiler olduğu gibi, Avusturya elçiliği görevinde bulunan Sadık Rıfat Paşa gibi devlet adamlarının öncülük ettiği yöneticiler de iktisadi gelişme ve kalkınmanın devletin kontrolünde gerçekleşmesi gerektiğine inanmışlardır (Bulut, 2012). Sadık Rıfat Paşa İngiltere'ye sempati besleyen bir devlet adamı olsa da iktisadi liberalizmin' bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler' ilkesine karşı çıkmıştır. Sadık Rıfat Paşa Avrupa'nın Ahvaline Dair risalesinde 3 temel ilke üzerinde durmuştur; halkın huzuru, devlet hazinesinin güçlü olması ve askeri güç. Düşman tarafından ülkesi işgal edilmedikçe savaştan yana olmayan Paşa'ya göre içerde ve

dışarda huzurun sağlanması ancak devlet hazinesinin güçlü olması ile sağlanabilirdi (Mehmet Sadık Rifat Paşa, 2006). Osmanlı fetih politikasına ters düşen bu yaklaşımın Sadık Rifat Paşa tarafından kabul görmesi muhtemelen devletin eski parlak ve güçlü dönemlerini geride bırakmış olmasıyla açıklanabilir.

4.1. Sadık Rifat Paşa'nın Sanayileşme ve Refah'a İlişkin Görüşleri

Sadık Rifat Paşa da kendi kuşağının pek çok düşünürü gibi Avrupa'nın servet, endüstri ve biliminden büyük ölçüde etkilenmiş ve ülkesinin gelişmesi için esas çareleri bu alanlarda görmüştür. Ancak Sadık Rifat Paşa Avrupa'nın gelişme ve refahını bazı siyasal koşullara da bağlayarak Avrupa devletlerinin refah temelini, nüfusun sürekli artışı, tarımsal gelişme, esenlik ve güvenliğin korunması olduğunu açıklar (Lewis, 1996). Osmanlı ekonomisi için köklü değişiklikler ön gören Sadık Rifat Paşa canlı ve faal bir nüfusun gerekliliği üzerinde durmuştur (Sayar, 2009). Sadık Rifat Paşa ülkenin kalkınması için halkın eğitimi, tarım, sanayi ve ticaret konularına büyük önem vermiştir. Paşa yurtdışı görevlerinin etkisiyle olsa gerek dış politika konusuyla da bir hayli ilgilenmiştir. Avrupa devletleri nezdinde elçilikler açılması gerektiğini ifade eden Paşa Osmanlı-Türk toplumuna yararlı olacak dış politikanın ilkelerini saptamıştır. Rifat Paşa'nın layihalarında üzerinde ısrarla durduğu halkın refahı ilkesi Fransız müelliflerin görüşlerinden esinlenmiş olabileceği fikrini akıllara getirebilir. Oysa dönem itibariyle insanların içinde bulunduğu zor yaşam koşullarından çıkış yolu olarak benzer ilkeleri benimsemiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Üzerinde önemle durulması gereken nokta ise Rifat Paşa'nın emeği sömüren büyük bir sanayi burjuvazisinden yana olmamasıdır (Kurdakul, 1989). Sadık Rifat Paşa açıkça üretimin, sanayinin ve emeğin verimliliğinin arttırılması gerektiğini ifade ederken bir yandan da bireylerin hak ve özgürlüklerine saygı duyulması gerektiği hususunun altını çizmektedir.

4.2. Sadık Rifat Paşa ve Hak ve Özgürlükler

Sadık Rifat Paşa'ya göre servet sahiplerinden varislere kalan mallara devlet tarafından el konulmamalıdır. Vatandaşların kişisel saygınlığı zedelenmemeli, kendi isteği olmadıkça kimsenin taşınır, taşınmaz malı, zorla elinden alınmamalıdır. Tüm yurttaşlar, kişilikleri, onur ve namusları, mülk edinme hakları saldırıya uğrarsa hükümet ve yargı organına başvurduğunda saldırganın düşmanlığından korunacağına inanmış olmalıdır (Şeref, 1978) Milli servetin oluşabilmesi iktisadi faaliyetlerin güvence altına alınmasını gerektirmektedir. Sadık Rifat Paşa'nın devletten can ve mal güvenliğini istemesinin altında bireye dönük ekonomik özgürlüğe açık bir ekonomi arayışı bulunmaktadır. Bu arayış Osmanlı kadim iktisat düşüncesinin dışındadır (Sayar, 2009). Sadık Rifat Paşa sermaye birikiminin yetersiz olduğu bir ekonomide bireysel özgürlüklerin teşvik edilerek sermaye birikimine katkı sağlanması gerektiğini fark etmiş görünmektedir.

Sadık Rifat Paşa'ya göre devletlerin gerçek gücü yurttaşlarının onun varlığına karşı duydukları tam bir boyun eğme ve devlete devamlı sevgi beslemeleri ile mümkündür. Hükümetlerin amacı bütün vatandaşlarının haklarını korumaktır. Hükümetler halk içindir, halk hükümetler için yaratılmamıştır. Devlet tüm vatandaşlarına can, mal ve saygı bakımından tam bir güven sağlamalıdır. Dini kurallara göre ceza gerekmedikçe hiç kimse gizli ve açık bir şekilde katledilmemeli, idam edilmemelidir (Şeref, 1978). Özgürlükçü ve meşrutiyetçi fikirler elbette uzun yıllardır Osmanlı devletinde bilinmekteydi. Belirsiz de olsa bu düşünceler Sadık Rifat Paşa'nın yazılarında gözükmüş ve Sultan Abdülmecit ile Mustafa Reşit Paşa'nın reformları üzerinde etkileri olmuştur (Lewis, 1996) Can ve mal güvenliği ile bireyin ekonomik kimliğini ona teslim edecek dengeleri, Sadık Rifat Paşa farklı bir siyasal düzen ile hukuki kaynağında aramaktadır. Bu bakış açısına göre ciddi bir odak değişikliği gerekmektedir. Yüzyıllardır ferdin üzerine abanan devlet, söz edilen dengeleri kurmasıyla kendi tarihi çözülmesinin de önüne

gececektir. Sadık Rıfat Paşa üzerinde önemle durduğu iktisadi güven ortamında devletin özel sektöre ulaşmasını istediği görülmektedir. Sadık Rıfat Paşa bu noktada bu tür bir ekonomik ortamın ve mevcudiyetinin korunmasının Avrupa devletleri tarafından desteklendiğini ifade etmektedir (Sayar, 2009). Sadık Rıfat Paşa hürriyete bağlı olan insan hakkından bahsetmiş fakat onun korunması için hükümdara tavsiye vermekten başka yol göstermemiştir (Lewis, 1996).

Pragmatik-reformist bir Osmanlı paşası için temel sorun değişen yapı karşısında öncelikli olarak normların tespit edilmesiydi. Paşa bu normlara kanun koyucu hassasiyetiyle eğilirken Batıda gerçekleşen ekonomik gelişmeye Osmanlı düşünce sisteminin kendiliğinden imkan vermeyeceğini düşünüyordu (Sayar, 2009). En önemli amacı Osmanlı devleti'nin parçalanmasını önlemek olan Paşa mevcut sorunlara pragmatist bir devlet adamı yaklaşımıyla eğilmiştir. Osmanlı devleti'nin parçalanma ve yıkılma sürecini önleyerek siyasi ve ekonomik birliği sağlamak, ekonomik gelişme ve kalkınma için gerekli adımları atmak Sadık Rıfat Paşa'nın nihai amacı olmuştur. Nihai amacına ulaşabilmek için seçtiği araç ise kameralist politikalar (Erdem, 2010). Avusturya gözlemlerine dayanarak Sadık Rıfat Paşa'nın önerdiği politika uygulamaları elbette bu ülkede başarı sağlayan politika örnekleri olmuştur.

4.3. Sadık Rıfat Paşa ve Tarım Politikaları

Sadık Rıfat Paşa tarımsal verimlilik konusuna özellikle vurgu yapmaktadır. Paşa'ya göre üzerinde az bile olsa tarım yapılan arazi boş araziden üstün tutulacağı için devletin gücü sahip olduğu toprağın genişliği ile karşılaştırılmaz. Ülkenin bayındırlığı, yurttaşların zenginliği, hazinesinin servetiyle ölçülür. Ülkenin bayındırlığı zenginliğe bağlıdır. Servetin kaynağı ise tarım, ticaret ve sanayidir. Tarımsal üretimi destekleyen makinelerin ve onları kullanacak teknisyenlerin Osmanlı devletine getirilmesi

gerekmektedir (Şeref, 1978). Tarımın ve ziraatin gelişmesi için yolların açılması gerektiği kadar demiryollarını da inşa edilmelidir. Elbette demiryollarının inşa edilmesi için yabancı devletlerin desteğine ihtiyaç duyulmaktadır. Madenlerin düzgün şekilde işletilmesi de Paşa'nın önem verdiği konular arasındadır (Sayar, 2009). Rıfat Paşa 1838 yılında kaleme aldığı Avrupa'nın Ahvaline Dair başlıklı risalesinde lüks eşyalar için çok kuvvetli gümrük vergileri konularak ithalatı önlemek ve bu suretle ithalatın ihracattan daha düşük seviyelerde tutulmasını önermektedir (Kurdakul, 1989). Dış ticarete Paşa'nın ithalat ve ihracat arasındaki dengeyi gözetiyor olması Paşa'nın Avrupa deneyimlerinin bir sonucudur.

Paşa'ya göre büyük fabrika ya da demiryolu gibi ülkeye faydalı olacak yüksek maliyetli hizmetlerin devlet hazinesine yüklenmeden hisse senedi yöntemiyle yerine getirilmesi faydalı olacaktır. Bu tarz tesis ve işletmelerin karına devlet karışmaz (Mehmet Sadık Rıfat Paşa, 2006). Sadık Rıfat Paşa 1840'lı yıllarla birlikte değişmekte olan devlet filozofisinin iktisata yansımalarına yeni bir yön vermek ister. O zamana kadar her ekonomik işi üstlenen devletin yükünü hafifletmek ve bireylerin tahvil ihracıyla ekonominin işleyişin finansmanına katkı sağlamalarını ister. Paşa aslında bu yolla ülke içerisinde birey temeline göre örgütlenmiş firmalar vasıtasıyla yerli sanayii kurma amacını taşımaktadır. Bu tür girişimleri desteklemenin bir yolu olarak devletin alacaklı olduğu vergiyi erteleyebileceğini belirtir (Sayar, 2009). Sadık Rıfat Paşa devlet birey işbirliğine vurgu yaparak hem devletin yükünün hafifletilmesi hem de bireysel girişimlerin teşvik edilmesi gerektiğini belirtmektedir.

4.4. Sadık Rıfat Paşa ve Servet Birikimi

Paşa'nın servete bakış açısı Merkantil yazarlara yakın görünmekle birlikte onun bakış açısı daha çok Osmanlı ahlakçılarının, devlet adamlarının ve tarihçilerinin sağduyu ve tecrübelerinin kaynaklık ettiği yordamlamaya açık bilgiye benzemektedir. Paşa sahih sikke ayarını savunurken de klasik yazarların değil İslamiyetin

etkisi altındadır (Sayar, 2009). Rıfat Paşa mali yönden özellikle para üzerinde çok titizdir. Paranın ayarına her ne sebeple olursa olsun müdahale edilmesine karşıdır (Kurdakul, 1989). Sadık Rıfat Paşa'nın sahih sikke ayarını savunmasının bir nedeni pratikte gizlidir. Osmanlı devletinin gelirlerini açısından bakıldığında 1828-1831 tağşişleri oldukça başarılıdır. Bu başarılarda büyük payı olan kişilerden biri Ermeni sarraf Artin Kazaz olmuştur. Kazaz aslında 18.yüzyılın ikinci yarısından 1840'lara kadar Darphane-i Amire'yi yöneten Ermeni sarraflardan biridir (Pamuk, 1999). Kazaz Osmanlı devletinde ilk defa enflasyonla devlete gelir sağlama yolunda büyük başarı gösteren bir devlet adamıdır (Kazgan, 1980). Sultan Mahmut'un baş ekonomik danışmanı görevini ifa etmiştir. Kazaz içerdeki ve yabancı sarraflarla hükümetin pazarlık gücünü artırmış ve dış borçlanmaya başvurulmadan finansman kaynağı yaratmıştır. Rus savaşı sırasında yaşanan kıtlıkla mücadele için padişahın şehri boşaltın önerisi karşısında Kazaz padişaha spekülasyon saiki ile saklanan malların ortaya çıkması için fiyat narhının kaldırılmasını önermiş ve kıtlık kısa sürede son bulmuştur (Kazgan, 1980)

Bu uygulamalar sonuçları açısından incelendiğinde II. Mahmud döneminde Kazaz Artin'in sikke tağşişiyle harp finansmanını sağlayıp, bunun bedelini geniş halk kitlelerine ödetmesi ve bu usulün barış zamanlarında da uygulanması ihtimali Paşa'yı endişelendirmektedir. Paşa bu noktada ilk kez bir Merkez Bankası kurulması fikrini ileri sürer (Sayar, 2009). Paşa'ya göre Osmanlı devletinde bankaların kurulması elzemdir. Tarım, ticaret ve sanayi konularında faaliyet gösteren vatandaşlar bankaların yokluğu nedeniyle yüksek faizle tefecilere ya da yabancılara borçlanmaktadır (Şeref, 1978). Sadık Paşa halkın sadece okuma yazmayı değil modern bilimleri, resim, coğrafya, matematik ve yabancı dil öğrenmeleri gerektiğini ifade eder. Bireylerin eşit olması ve sosyal adalet ilkelerinin uygulanabildiği bir ekonomik huzur içinde teker teker yetişkin bir düzeye yükselmeleriyle toplumsal kalkınmanın gerçekleşeceğine inanmaktadır (Mehmet Sadık Rıfat Paşa, 2006,

Kurdakul, 1989). Sadık Rifat Paşa toplumun gelişmesinin temel şartı olarak eğitim olanaklarının arttırılmasını ve vatandaşın her türlü ihtiyacını karşılayacak kurumsal devlet mekanizmalarının tesis edilmesini gerekli görmektedir.

4.5. Sadık Rifat Paşa ve Mali Disiplin

Rifat Paşa mali konulara risalelerinde geniş yer vermiştir. Özellikle gereksiz harcamalar üzerinde durarak savurganlığa karşı çıkmıştır. Devletin büyük bina ve fabrikalar yapabilmesinin ön koşulu olarak mali gücünün artması gerektiğini ifade eder. Devletin en önemli gelir kaynağı üzerinde duran Paşa bu noktada önemli bir kıstas getirerek verginin halkın ödeme gücüne göre düzenlenmesi gerektiğini belirtmiştir (Kurdakul, 1989). Vergiler halkın kaldıramayacağı düzeyde olmamalı, servetleriyle orantılı olmalı, düzenli ve zamanında toplanmalıdır. Olağanüstü durumlarda bütçe açığını kapatmak için yeni gelirler aranması gerekse bile aşırıya kaçmadan, eşitlik esasında ayrılmadan halk tarafından kabullenilecek bir vergi çeşidi düşünülmelidir. Borçlanılarak elde edilen paranın nereye ve nasıl harcandığı önemli bir konudur. Borçlanmanın olası sonuçları, olumsuz yönleri dikkatle ele alınmalıdır. Borçlanılan miktar yalnızca verimli faaliyetlerde kullanılmalıdır (Şeref, 1978). Halkın ödeme gücüyle orantılı bir şekilde vergi toplanması ilkesi İslam devletinin ilk dönemlerinde Ebu Yusuf tarafından sıklıkla dile getirilmiştir. Sadık Rifat Paşa'nın bu noktada Avrupa tecrübeleriyle olduğu kadar İslami yönetim uygulamalarını da göz önünde bulundurduğu düşünülebilir.

4.6. Sadık Rifat Paşa ve Adalet

Sadık Paşa'ya göre hükümet ve devlet kurumlarına hayat veren adalettir. Hukuk devleti vasfını kaybeden devletlerin yıkılması kaçınılmazdır. Başarılı bir devlet yönetimi için halkın refahı, mutluluğu ve geleceği için adalet çerçevesinde çaba gösterilmelidir. Rifat Paşa Osmanlı devletindeki ekonomik ve sosyal bozuklukların

nedenlerinin esas olarak devlet adamlarında aranması gerektiğini, nezaketle fakat ısrarla ifade etmektedir. Paşa, bilgili, adil, liyakatli devlet adamları ve memurların bulunup atanmaları konusunda ölümünden 6 ay önce verdiği layihasında açıklamalarda bulunmuş, özellikle iltimas ve adama iş gibi yolsuzluklar üzerinde durmuştur (Kurdakul, 1989). Tam da bu nokta aslında akıllara tekrar Ebu Yusuf'u getirmektedir. Ebu Yusuf Kitabül Harac Adlı eserinde adalet ilkesi üzerinde ısrarla durmuştur. Sadık Rifat Paşa'nın yönetim anlayışında İslam devletinin ilk yıllarındaki uygulama ve tavsiyelere dikkat ettiği görülmektedir.

4.7. Sadık Rifat Paşa ve Ticaret

Sadık Rifat Paşa'ya göre ticaretin en önemli unsuru hız ve güvenli taşımadır. Osmanlı devletinde sahile uzak yerlerde yapılan tarımsal üretimin kıyı bölgelerde satışı ulaşım nedeniyle oldukça güçtür. Tarımsal üretimle uğraşan çiftçiler emeklerinin karşılıklarını alamazlar. İhtiyaç duyulan yollar genişletilerek, nehirler temizlenerek ulaşımına uygun bir duruma getirildikten sonra gıda ürünlerinin kıyı kesimlere ulaşımı sağlanmalıdır (Şeref, 1978).

Rifat Paşa işgücünün arttırılmasına, emeğin karşılığının sağlanarak her sınıf için kolaylaştırılmasına önem verir. İşsizliğin önlenmesi gerektiğini, adama iş değil, işe adam yetiştirilmesini, idarenin yabancı dil bilen, eğitim görmüş, sorumluluklarının bilincine erişmiş memurlara teslim edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Taşraya atanacak memurların iyi ahlaklı olmaları gerektiğini, haklarında şikayet olunan ve suçlandırılan memurlar için teftiş mekanizmasının harekete geçmesini ve gerekli hallerde bu memurların yargılanmasını önermiştir. Sadık Rifat Paşa iktisadi liberalizmin halkın çalışma özgürlüğü yönünden taraftarı görünür, ancak bu ekolün batıya getirmiş olduğu sömürücü vasfı benimsemediği görülmektedir (Kurdakul, 1989). Rifat Paşa'nın benimsediği adalet görüşü doğal olarak bu tarz sömürücü vasıflara

değer vermemesi sonucunu doğurmaktadır.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı devletinde 16.yüzyıldan itibaren eski ekonomik ve askeri kurumların vasıflarını kaybederek yerini farklı kurumlara bırakması Osmanlı iktisat zihniyetinde bir takım değişiklikleri gerekli kılmıştır. Eski kurumsal yapının yerine yenisini adapte etmek uzun bir süre ve köklü değişiklikler gerektirmektedir. Oysa devletin güçlü zamanlarından kalma iktisadi ve askeri yapılarının işlevselliğini kaybettiğinin kabul edilmesi bile zaman almıştır. Kaldı ki bu yapıların değişikliğe uğraması toplum tarafından dirençle karşılaşılmasına neden olmuştur. Bu toplumsal direncin kaynağı zaman zaman askeri kesim zaman zaman da ekonomik birimlerdir. III Selim döneminden itibaren hızlanan devletin her kademesinde görülen bu kötüye gidişi tersine çevirecek mekanizmaların uygulamaya konulması aslında III.Ahmed döneminden itibaren devletin gündeminde olan bir konu olmuştur. Karşılaşılan direncin şiddetiyle orantılı olarak yenilikçi hareketler kesintiye uğramıştır. II.Mahmud ise daha önce yaşanan kötü tecrübeleri dikkate alarak daha sistematik bir değişim programı uygulamıştır.

III.Selim döneminden itibaren Avrupa'da kurulan elçilikler ve buralarda görevlendirilen büyükelçiler Avrupa'nın ilerleyişi ve modern yapısından etkilenmiş ve bu etkiyi sıklıkla İstanbul'a iletmişlerdir. Mevcut düzene ait sorunları ortadan kaldırmak isteyen devlet için Avrupa'nın model alınması bu şekilde ortaya çıkmıştır. Avrupa'da görev yapan büyükelçiler içinde İstanbul'u etkilemeyi başaran ve itibar gören önemli bir diplomat Sadık Rifat Paşa olmuştur. Viyana büyükelçiliği sırasında tanıştığı ve yakın ilişkiler kurduğu Avusturya Prensi Metternich Sadık Rifat Paşa'nın görüşlerinin şekillenmesinde rol sahibidir.

Metternich Avusturya'nın siyasal bütünlüğünün bozulmaması ve genel olarak Avrupa'nın dengelerinin değişmemesi konusunda bir

döneme damga vurmuş bir başbakandır. Metternich ülkesinde bütünlüğü sağlamanın en önemli politika aracı olarak kameralizmi kullanmıştır. Uygulama ilkeleri açısından kameralizm merkantilizmden farklıdır. Daha otoriter bir devlet anlayışına sahip olan kameralizm daha çok bir yönetim felsefesidir. Osmanlı düşünürlerine cazip gelme nedeni ise Avusturya gibi Osmanlı devletinin de çok uluslu yapıya sahip olması ve Avusturya'da bu yapıyı ayakta tutan aynı zamanda gelişmeyi sağlayan politika önerilerinin Osmanlı devletinde de olumlu sonuçlar vereceğine dair olan inançtır. Sadık Rıfat Paşa Avrupa'da edindiği izlenimleri İstanbul'a aktarırken sadece teknik ilerlemeden değil aynı zamanda yönetim, eğitim, adalet, bireysel ekonomik girişimler gibi konuları da aktarmıştır. Sadık Rıfat Paşa'yı diğer diplomatlardan ayıran en önemli konu Avrupa'da gördüğü ilerleme karşısında sadece hayranlık duymayıp, bu ilerlemenin arkasında yatan uygulamaları analiz edebilmesi olmuştur. Paşa politika önerileri geliştirirken bunları bilimsel bir başlık altında açıklamaz ya da önerilerinin hangi doktrine ait olduğu gibi bir teorik paylaşımda bulunmaz. O'nun aktarmak istediği şey, Avrupa medeniyetinin mevcut durumuna nasıl eriştiğini kavramaktır. Sadık Rıfat Paşa Metternich ile yaptığı görüşmelerde edindiği fikirleri Babı Ali'ye aktarmış ve burada toplamıştır.

Sadık Rıfat Paşa ekonomik gelişmenin tek başına sağlanamayacağını bunun için top yekun bir paradigma değişikliğinin gerekli olduğunu bilincindedir. Halkın eğitim seviyesinin yükseltilmesi gerektiğini, bireysel özgürlüklerin devlet güvencesi altında olması gerektiğini, yönetim kademesinin işinin ehli, eğitilmiş ve ahlaklı kimselerden oluşması gerektiğini, taşraya atanacak memurların nitelikleri, adaletin her kurum ve kademe tesis edilmesi gerektiği, kimsenin bulunduğu makamı kötüye kullanmaması gerektiği gibi pek çok yönetim konusuna değinmesinin nedeni aslında devletin üst kademe yönetiminde ortaya çıkan aksaklıkların giderilmesi talebidir. Yönetimin üst kesiminden başlayan ve halkın eğitilmesi, refah seviyesinin arttırılmasını,

toplumsal uzlaşmanın sağlanarak toprak bütünlüğünün korunması amacını güden Paşa'nın politika önerileri yenilikçi nitelikler taşımaktadır. Sadık Rıfat Paşa'nın Metternich ile yaptığı görüşmeler ve bu görüşmelerin etkileri 1839 Gülhane Hattı Humayun-u için bir referans niteliğindedir. Ancak burada göz önünde bulundurulması gereken nokta bu görüşmelerden çıkan sonuçların, Osmanlı devletinin iç dinamikleriyle birlikte değerlendirilerek uygulama alanı bulmasıdır. Tanzimat'ın uygulanmasında Metternich'in ısrarla üzerinde durduğu ancak Tanzimatçı devlet adamlarının önem atfetmediği bir takım konular bulunmaktadır. Tanzimatçı devlet adamları Metternich'i bu konuda hiç dikkate almamış ve bu konular hakkında görüş bildirmesine gerek olmadığı yönünde çıkış yapmışlardır.

Sadık Rıfat Paşa'nın Osmanlı devletinin ekonomik ve sosyal anlamda bir ilerleme yakalaması için gerekli olan politika önerilerinin kameralizm ilkelerini bünyesinde barındırmasıyla birlikte Osmanlı devleti kameralizm ile tanışmıştır. Çok uluslu Avusturya ve Almanya'da toprak bütünlüğünü koruyarak, ekonomik büyüme ve kalkınmayı sağlayan kameralizm ilkelerinin Osmanlı devleti'nde de etkili olabileceği inancı Tanzimat'a giden yolu açmıştır.

Kaynakça

Bulut, Mehmet. "Osmanlı Ekonomi Politığıne Yeniden Bir Bakış".

Bilig 62/Yaz (2012), 63-96.

Demir, Kenan. "Kadimden Moderne Osmanlı İktisat Düşüncesi". *The Journal of Academic Social Science Studies*. 42/Winter III

(2016), 205-223.

Erdem, Çiğdem. "Mehmet Sadık Rıfat Paşa ve 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'na Batılılaşma Bağlamında Kameralizmin Girişi". *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 12/2 (2010), 171-196.

Erdem, Özgür (ed.). *Türkiye’de İktisadi Düşünce*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Günay, Bekir. *Mehmed Sâdık Rıfat Paşa’nın Hayatı Eserleri Görüşleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1992.

Hançerlioğlu, Orhan. *Ekonomi Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1.Basım, 1973.

İpşirli, Mehmet. “İslahat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/171-174. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kazgan, Haydar. “2.Mahmur Devrinde Enflasyon ve Darphane Amiri Kazaz Artın”. *Toplum ve Bilim Dergisi* Güz Sayısı (1980), 115-130.

Koloğlu, Mahmut. *Ekonomi Doktrinleri Tarihi*. Ankara: Doğu Matbaacılık ve Ticaret Ltd. Şti. Matbaası, 1.Basım, 1963.

Kurdakul, Necdet. “Mehmet Sadık Rıfat Paşa”. *Tarih ve Toplum Dergisi* Kasım Sayısı (1989), 56-62.

Kütükoğlu, Mübahat. S.. *Balta Limanı’na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri(1580-1850)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1. Basım, 2013.

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 6.Basım, 1996.

Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 5.Basım, 1997.

Mardin, Şerif. *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2.Basım, 1991.

Mehmet Sadık Rifat Paşa." Avrupa Ahvaline Dair Risale Müntahabât-ı Âsâr". çev. Mehmet Kaplan, vd. *Marife* 6/3 (2006), 461-468.

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.

Ortaylı, İlber. "Tanzimat Bürokratları ve Metternich". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları*, Prof. Fehmi Yavuz'a Armağan. (1983), 361-367.

Özdemir, Yavuz, vd. "Tanzimat Planı'nın Arka Planı". *Kastamonu Eğitim Dergisi* 22/1 (2014), 321-338.

Sayar, Ahmed, G. *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 4.Basım, 2009.

Savaş, Vural. *İktisadın Tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 5.Basım, 2007.

Sur, Fadıl, Hakkı. "Maliye Tarihine Kısa Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2/ 6 (1949), 246-278.

Pakalın, Zeki, M. *Maliye Teşkilatı Tarihi(1442-1930)*. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını 180/III (1977)

Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1.Basım, 1999.

Sander, Oral. "Arap-İsrail Savaşının Onuncu Yıldönümünde 1815 Avrupa'sı ve Henry Kissinger". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları* 38/1-4 (1983), 207-227.

Şeref, Abdurrahman. *Tarih Konuşmaları*. İstanbul: Kavram Yayınları, 1.Basım, 1978.

Tuncer, Hüner. *Metternich'in Osmanlı Politikası*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2.Basım, 2013.